

**'KARA DENİZ' İSMİ: HAZAR VE BULGAR
BOYUTUNDAN BİR BAKIŞ**

*THE NAME OF 'KARA DENİZ' : A VIEW FROM THE SIDE OF
CASPIA AND BULGARIA
TITLE IN ENGLISH*

*ТЕРМИН «КАРАДЕНИЗ»: ХАЗАРСКИЕ ИЛИ БУЛГАРСКИЕ
КОРНИ?*

Yrd. Doç. Dr. Osman KARATAY *

ÖZET

Bugün evrensel bir nitelik kazanan *Karadeniz* isimlendirmesinin kaynağı aranırken, en başta ve kolay yol olarak Anadolu Türklerine başvurulmakta, Türklerin kuzeye 'kara', güneye 'ak' (krş. *Akdeniz*) dedikleri kurgusundan hareketle bu isim açıklanmaktadır. Ancak kaynakların tetkiki bunun mümkün olmadığını göstermektedir. Anadolu Türkleri 'kara' ismini ilk kullananlar olmadığı gibi, zaman bakımından diğer kullanıcılar için kaynaklık edecek durumda da değildirler. Erken dönemde İskandinavya'ya kadar yayılan kullanımın kaynağı yine Türkler gözükmekte, ancak Hazar ve Bulgar dünyalarına başvurmak gerekmektedir. İşbu makalede, Karadeniz'de bulunan 'kara' sıfatının büyük ihtimalle Bulgar mirasına dâhil olduğu düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler:

Karadeniz, deniz isimleri, Hazarlar, Bulgarlar, Macarlar, Ruslar, Slavlar, İskandinav halkları.

* Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü / İzmir -TÜRKİYE

ABSTRACT

In searching for roots of the denomination 'Black Sea', which today has a universal popularity, researchers immediately refer to the Anatolian Turks as the main and easiest source, and explain this thalassonym on the fiction that the Turks call the North as 'black' and the South as 'white (cf. *Akdeniz* 'The Mediterranean Sea'). However, elaboration of first hand sources does not permit such a thesis. The Anatolian Turks were not first to use the 'black' form, and could not be source for other nations for chronological and historical reasons. Source of this name, which was spread as far as Iceland at the very beginning of its occurrence in sources, is again Turks, but we need to have a glance at Bulgar and Khazar worlds. This essay claims that the 'black' in the Black Sea is likely included in the Bulgar legacy of the region.

Keywords:

The Black Sea, thalassonyms, Khazars, Bulgars, Magyars, Rus', Slavs, Norsemen.

РЕЗЮМЕ

Сегодня возрос интерес к этимологии слова "Карадениз", получившему всемирное признание. Происхождение данного слова связывают прежде всего с тюрками, населявшими территорию Анатолии, которые отмечали север термином «кара», а юг – термином «ак» (например, сравните *Карадениз* (Черное море, находящееся на севере Анатолии) и *Акдениз* (Средиземное море, находящееся на юге Анатолии). Однако исследование источников показывает несостоятельность данного толкования термина «Карадениз». Анатолийские турки были далеко не первыми, кто использовал слово «кара», поэтому их язык нельзя рассматривать как первоисточник. Но тем не менее в древней истории данный термин употреблялся тюрками. И все же при изучении данного вопроса нельзя не обратиться к хазарам и булгарам. В данной статье выявляется большая вероятность принадлежности компонента «кара» в термине «Карадениз» Булгарским тюркам.

Ключевые слова:

Карадениз, названия морей, хазары, булгары, маджары (венгры), русские, славяне, скандинавские народы.

Hazarlardan günümüze İbranice yazılmış birkaç mektup dışında belge kalmamıştır. Bu yüzden, Türkçe oluşu dışında dillerinin temel özelliklerini bile belirleyemiyoruz. Öte yandan, Hazar memleketinin merkezî konumu itibariyle pek çok çağdaş kaynak bu ülkeden ve halkından haber vermiştir. Ancak bunlardan hiçbiri, belki İspanya’da yazılmış bir iki İbranice kitap hariç, dünyaya Hazarların gözüyle nasıl bakıldığını, Hazar dünyasının nasıl birşey olduğunu betimlememektedir. Bu bakımdan, Hazar’ın tasviri için onlarca kaynağa serpiştirilmiş bulunan hasım veya el bakışlı bilgilerin dikkatli bir şekilde süzülmesi ve ince karşılaştırmalar yapılarak ortalama görünümün elde edilmesi gerekmektedir.

Hazarların Karadeniz’e** ne dediklerinin tespiti konusunda biraz şansımız var. Anılan mektuplardan birisi olan isimsiz *Kenize Mektubu* bu konuda çıkarımda bulunmamıza yardımcı olabilir gözüküyor. Ancak burada da (Türk asıllı) Hazarların değil, Hazar’daki Yahudilerin bakışı ve isimlendirmesi öne çıkmakta ve biz yine tahminlerimizle baş başa kalmaktayız.¹

Bu konuya geçmeden önce, Hazarların Karadeniz’le ilişkisini özetlemekte fayda vardır. Göktürk devleti en geniş zamanında Kafkasların kuzeyindeki düzlükleri tamamen alıp Kırım’a doğru uzanmıştı. Batı Göktürk gücünün 603’den itibaren zayıflamasıyla önce Kafkas kıstağının kuzeybatı çeyreğinde bağımsız Bulgar devleti yükseldi; 630’larda Göktürklerin bölgeden tamamen çekilmesiyle de, devletin uç batı eyaletini teşkil eden Hazar denizinin kuzey ve kuzeybatı sahilindeki bölgelerin hanedan üyesi yöneticileri kendi başlarına kaldılar. 650 civarına kadar bir bekleme döneminin olduğu seziliyor. Artık doğudan, Çin idaresine girmiş Göktürk otağından haber gelmeyince, Hazar bölgesi tam bağımsız davranmaya başladı. Hazarlar 670’lerde diğer bir Türk topluluğu olan Bulgarlarla girdikleri nüfuz mücadelesinden başarılı çıktılar ve Büyük Bulgar devletini dağıttılar. Bulgarların Kafkaslarda kalan kısmı Hazarlara itaat ederken, diğerleri dağıldılar. Bunlardan, en önemli ordayı oluşturdukları anlaşılabilir bir kol Tuna’nın ağzına giderek bugün hâlâ var olan Tuna Bulgar’ın temelini attı. Hazarların bu Bulgarları takiben Bucak bölgesine kadar geldikleri anlaşılıyor. Dolayısıyla, Bulgar

** Yazı boyunca ilgili denizin kendisinden bahsedilirken *Karadeniz* şeklinde bitişik, isim vurgulanırken ise *Kara Deniz* olarak ayrı yazılmıştır.

¹ Bilim dünyasında *Cambridge Hazar Belgesi* veya yayıncısından ötürü *Schechter Mektubu* olarak bilinen bu evrak, ilk olarak Solomon Schechter tarafından yayınlanmıştır: “An Unknown Khazar Document”. Hemen ardından Pavel Kokovtsov’ca Rusçaya aktarılmıştır: “Noviy Yevreyskiy dokument o Xazarax i Xazaro-Russko-Vizantiyskix otnoşeniya v X veke”. Kokovtsov daha sonra bir kitap halinde Hazar mektuplarını incelemiştir: *Evreysko-Xazaraskaya Perepiska v X veke*. Bu belgenin yeni ve eleştirel bir yayını 1982’de yapılmıştır: Golb, Norman - Pritsak, Omeljan, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Bu kitap daha sonra V. Petruhin tarafından Rusçaya çevrilmiştir: *Xazarasko-Yevreyskie dokumentı X veka*. Biz ise yakınlarda kendi değerlendirmelerimizle bu mektubun Türkçedeki ilk ve tek yayını yaptık: Karatay, “Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu”.

savaşlarındaki başarı Hazarların Karadeniz kuzeyine tamamen hâkim olmasını sağlamıştır. Kırım hariç, bugünkü Ukrayna ve Güney Rusya arazisi Hazar egemenliğine girdi. Güneyde İslam orduları ile zorlu kıtallere giren Hazarların Karadeniz yönüne çok önem verdikleri anlaşılıyor ki, Müslümanlara karşı müttefik olabilecek Bizans'ın bu yönüyle pek ilgilenmediler ve Bulgar galibiyetinin hemen ardından Kırım'da hâkimiyet için çabalamaya başladılar ve de başarılı oldular. 700'lerin başlarından Hazar'ın esas cüssesiyle ortadan kalktığı 965 civarına kadar Kırım'ın büyük çoğunluğu Türk hâkimiyetinde kaldı. Bizans idaresi yarımada'nın güneybatı kesimlerine kısıldı. Böylece, Karadeniz'in kuzey sahillerinin iki buçuk asır boyunca Hazar denetiminde kaldığını söyleyebiliriz. Bu ise Hazarları tam manasıyla Karadenizli yapmaktadır.²

Kahire kenizesinden göndereni ve alıcısı belirsiz (daha doğrusu ilk ve son sayfaları kayıp) olan mezkûr Hazar mektubunun yayınlandığı daha önceki bir çalışmamızda, Hazarların, belki de Hazar'daki Yahudi asıllı kimselerin Karadeniz'e "Büyük Deniz" dediklerini öne sürmüştük.³ Tekrar belirtirsek, mektupta şöyle bir ifade geçer: "*Burası sizin ülkenizden gelen denizin sağıdır ki, buradan senin elçilerin İstanbul'a geldiler. Ve ben sanıyorum ki, o Büyük Deniz'den başlar. Fakat bizim şehrimiz o denizden iki bin yüz altmış rîs uzaktadır. Bizim ülkemiz ile İstanbul arası denizden doksan ve karadan yirmi sekiz gündür.*" Daha önceki bir okumada, bu belgeyi ilk yayınlayan S. Schechter, ilk cümledeki 'sağıdır' yerine 'güneydir' demiştir ki,⁴ bu okuyuş "*sizin ülkenizden gelen denizi*" Baltık yapacaktır. Bu ise sözkonusu gözüküyor, zira Baltık denizi üzerinden İstanbul'a denizyoluyla gelinmez. Takip eden cümlelerin de gösterdiği üzere, burada Karadeniz ve Akdeniz sözkonusudur. Eğer mektup İspanya'da bulunan Halifelik başdanışmanı Hasdai bin Şaprut'a yazıldığı ise, oradan gelen ve İstanbul'a ulaşan deniz kuşkusuz Akdeniz'dir. Ancak sorun Hazar memleketinin Akdeniz'in güneyinde veya sağında değil, kuzeyinde ve solunda olmasıdır. Muhatap memleketi Mısır olarak da düşünebiliriz. *Kenize Mektubu* Mısır'da ele geçirilmiştir ve dünyada bir Musevi devletinin bulunduğunu duyduğunda merak içinde kalan tek kimsenin Endülüslü Hasdai olması şart değildir. Elbette başka yerlerden Yahudiler de bunu duymuş, daha fazla bilgi edinmek istemiş olabilirler. Buna Mısır cemaati de dâhildir. Eğer Akdeniz'i Mısır'dan gelen bir deniz olarak alırsak, Hazar ülkesi sağa düşecektir; bu da *Mektup*'ta geçen ifadeyle barışır. "*Büyük Deniz'den başlar*" ifadesi ise Hazar yakınındaki o denizin Akdeniz ile bağlantı olduğuna işaret eder. Burada "Büyük Deniz" hiçbir şekilde Akdeniz olamaz. Çünkü Akdeniz'den "*sizin ülkenizden gelen deniz*" diye bahsediyor.

² Hazar siyasi tarihi en iyi şu iki eserlerden takip edilebilir: Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*; Artamonov, *Hazar Tarihi: Türkler Yahudiler Ruslar*. Noonan'ın şu makalesinin ilk yarısı nefis bir siyasi tarih özeti verir: "Why Dirhams Reached Russia". Kırım özelini ise yine Noonan'ın şu makalesinde okumak mümkündür: "The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages".

³ Karatay, "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge", s.14.

⁴ Schechter, "An Unknown Khazar Document", s.219.

Verilen mesafe ise tam olarak Karadeniz'i gösteriyor. 2160 ris oldukça ayrıntılı ve ciddi bir mesafe bilgisidir. Herhalde dikkatli veya emin bir ölçümün sonucu veriliyor. Bunun km cinsinden karşılığı yaklaşık 475'tir. Bu mesafe İdil ağzındaki Hazar kalbğahını Karadeniz'e taşır. Zaten en yakın başka deniz 1500 km ötedeki Akdeniz'dir.

Neden Karadeniz'e büyük denildiğinin sırrı ise Azak'ın varlığında yatsa gerektir. Onunla kıyaslayarak Karadeniz'i büyük adlandırmış olmalıdır. İstanbul ile arayı veren son cümleye gelince, denizden mesafenin bize fazla görünen uzaklığı, Karadeniz'i geçtikten sonra Azak denizine girilmesi ve oradan Don nehrinde bir süre ilerledikten sonra, eski Sarkel kenti civarında karaya çıkıp güneydoğu yönünde Hazar'a doğru gidilmesinden kaynaklanıyor.⁵ Bunun dışında, Karadeniz veya Azak sahilinde karaya çıkıp daha güneyden, belki kestirmeden geçecek bir karayolu hem zahmeti, hem de Alan tehlikesi sebebiyle tercih edilemezdi. Böylece, "Büyük Deniz" ismi İsrailiyat'ta Akdeniz için ayrılmış olmakla birlikte,⁶ isimsiz Hazar mektubunda bu geleneğin değiştirilip Karadeniz'e uyarlandığı anlaşılıyor.

İTALYANLAR VE HAZARLAR: KARADENİZ BAĞLANTISI

Kenize Mektubu'nu yazan kimsenin Türk değil Yahudi olduğunu ve de eski gelenekleri iyi bildiğini düşünerek, Karadeniz'e verilen isimde de bu eski bilgiye başvurduğunu söylemek mümkün ve çok kolaydır. Ancak bu ismin yaygın halk kullanımında olması da ihtimal dışı değildir. Azak ile Karadeniz'i karşılaştıran Türkler veya bölgenin diğer halkları, birine büyük, diğerine küçük demiş olabilirler. Yaygın kullanım gerçeğini Hazarların ardından bölgeye gelen İtalyanların çok yakın zamanlara kadar Karadeniz'e "Büyük Deniz" (*Mare Maggiore*) demelerinde görebiliriz.⁷ Aşağıda göreceğimiz üzere, Hazar'dan eser kalmadığı ve bölgede kimse öyle bir adlandırma yapmadığı halde, Kırım ve Azak denizinin doğusundaki bölgelere 16. yy'a kadar 'Hazarya' adını veren İtalyanlar, anlaşılana daha baştan Hazar kültürel mirasına konmuşlar ve yol haritalarını ona göre çizmişlerdi. Bu bilgi mirası içinde Karadeniz'in isminin de olması kaçınılmaz gözüküyor. Bizans ile içli dışlı olan, İstanbul'un 200 metre ötesinde kendi şehirleri bulunan İtalyanlar Bizanslıların Karadeniz'e verdiği ismi hiç kullanmıyorlar ve Bizanslıların hiç kullanmadığı bir isme başvuruyorlar. Kültürel tarihte bu acayip bir durumdur. Anlaşılana İtalyanlar kendi bilgilerini Bizanslılardan üstün görüyorlardı; zira Karadeniz'in ismini dünyadaki en Karadenizli insanlar olan Kırımlılardan öğrenmişlerdi. Bu ise, 'Büyük Deniz' isminin bölgede yaygın olarak kullanıldığına işaret eder.

Öte yandan, tersinden baktığımızda, İtalyanların Büyük Deniz kullanımı bizim yukarıdaki Hazar adlandırması savımızı destekler. Ceneviz veya Venedik'ten gelen

⁵ Kovalev, "What Does Historical Numismatics Suggest?", s.102-103.

⁶ Freedman vd., *Eerdmans Dictionary of the Bible*, s.527-528.

⁷ King, *The Black Sea*, s.82. krş. Urfalı Mateos 'Büyük Deniz' tabirini Hazar denizi için kullanıyor (*Vekayi-nâme*, s.167). Bu tabir onda tam yerleşmemiş olmalı ki, birkaç sayfa sonra da 'Gasp (Kaspi) Denizi' adını veriyor (s.171).

uzun yol tüccarlarının Karadeniz’i büyük görmesi tuhaftır. İstanbul-Kerson arası, İstanbul-Çanakkale yolundan sadece iki kat uzundur. Mora’dan Çanakkale’ye gelmek bile daha fazla zaman alır. Ceneviz gemileri Sicilya’yı görebilmek için bile İstanbul-Kerson arasının iki katı seyir yapmalıydılar. Akdeniz ile Karadeniz’in büyüklüklerini rahatça kıyaslayabilecek ve doğru cevabı verecek olan İtalyanların çok büyük ısrar ve inat ile Karadeniz’e Büyük Deniz demelerinin sebebi iyi irdelenmelidir. ‘Büyük Deniz’ herhalde kesinlikle bir İtalyan icadı olamaz. Bunu Hazarya adını verdikleri Kırım’dan⁸ öğrenmiş olmalılar ve bu hem bir Hazar bağlantısına, hem de ilk Hazar’da rastladığımız bu adlandırmanın bölgedeki yaygınlığına işaret eder. Nitekim 13. yy ortasında Moğol başordasına görevli giden Rubruk, Karadeniz için “*Halk dilinde Büyük Deniz diye adlandırılmaktadır*” demektedir.⁹ Aynı günlerde aynı şeyi yapan Plano Carpini’ye göre ise “*Büyük Deniz denen Rum Denizi*” sözkonusudur.¹⁰

Bu ifadeler bize İtalyanların kullandığı ismin kaynağını, bu arada kaynağın İtalyanlar olmadığını göstermektedir. Bundan sonra İtalyanlar veya onlarla teması olanlar bu ismi kullanmaya devam edeceklerdir. Örneğin, Marko Polo, mülkünü ziyadeleştirmek niyetiyle Kırım’a giderken geçtiği bu deniz için “Büyük Deniz” isminden başka bir şey bilmez.¹¹ İlhanlı Argun Han’ın sarayına elçi giden Ricoldo da Montecroce (ö.1320), “*Büyük Deniz kenarında oturan Türkmenlerin Yunanlılardan nefret ettiğini*” yazar.¹² 1316-1330 arasında bölgeyi gezen Bohemyalı Odoric, Venedik’ten başlayan yolculuğunda, “Büyük Deniz”i geçerek Trabzon’a gidiyor.¹³ 15. yy’ın ikinci yarısında bölgede 14 yıl yaşayan Giosofat Barbaro adlı Venedikli tüccar, denize Mare Maggiore dediği gibi, hâlâ Gazaria ve Comania’dan bahseder.¹⁴ Bunlar bölgede çok uzun süre yaşamış ve yerli gelenekleri emmiş, sormuş kimselerdir. Dolayısıyla tabir kullanımları dikkate değer. Barbaro’nun hâlâ Hazar’dan bahsetmesi düşündürücüdür. Bu bize Hazar’ın kendisinin olmasa da, geleneklerinin hâlâ hayatta ve etkili olduğunu anlatmaktadır. Defaatle Mare Maggiore biçimini kullanan Villani’lerin yıllığında (1364), bu denize ‘Okyanus Denizi’ yerine ‘Büyük Deniz’ denmesi kaba konuşma olarak görülüyor.¹⁵ İsmi bilmediğimiz birisince aynı günlerde (1357-1371) yazıldığı tahmin edilen İngiliz-Fransız ortak eseri *Jehan de Mandeville’nin Seyahatleri*’nde ise Villanilerle dalga geçercesine Karadeniz’e “Büyük Okyanus Denizi” deniyor.¹⁶

⁸ Krş. Anadolu Türkleri de 13. yy sonlarında Kırım’a Hazar diyordı (İbn Bibi, *El-Evamir’ül-Ala’iyye*, s.325).

⁹ Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s.27.

¹⁰ Carpini, *The Story of the Mongols*, s.100.

¹¹ Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, I, s.47-48.

¹² Ricoldo da Montecroce, *Viaggio in Terra Santa*, s.26.

¹³ Yule - Cordier, *Cathay and the Way Thither*, s.98.

¹⁴ Giosofat Barbaro, *Travels to Tana and Persia*, s.4.

¹⁵ *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani*, I, s.300.

¹⁶ Mandeville, *The Voiage and Travaile*, s.256.

Bu kullanımın çevrede, en azından yakın Akdeniz dünyasında yayılması kaçınılmazdı. Nitekim Katalan maceracı Ramon Muntaner (ö.1336) de bu kullanımı benimsemiştir. Kendisi Pera'daki Cenevizlilerden bahsederken 'Büyük Deniz'e çıktıklarını belirtir.¹⁷ Karadeniz'in yerlisi olan Bizanslılar bile bundan etkilenmişlerdir. Örneğin 15. yy sonlarından Georgios Kodinus, Karadeniz'i anlatırken Euxinus Denizi'nin yanında 'Büyük Deniz' (*Megali Thalassi*) ifadesini kullanır.¹⁸

Büyük Deniz adlandırması Fransa'da en az İtalya'daki kadar sıkı yerleşmiştir, üstelik bazen İtalyanca biçimiyle. O kadar ki, denemenin piri ünlü Montaigne (1533-1592) yazılarında bu denizin adını İtalyanca olarak kullanır: Mare Maggiore.¹⁹ Genel kullanımda ise bu isim aynen çevrilir: "Mer Majeure". 17. yy'da herkes bunu böyle bilir.²⁰ İç içe oldukları halde Bizans kullanımına hiç geçit vermeyen İtalyanlara karşılık, Fransızların Yunanca "Pont-Euxin" (aşağıda açıklanacaktır) ismini de yaygın kullandıkları görülür. 1657'de yazdığı kitabında İstanbul'daki Latin-Fransız işgalinin tarihini anlatan du Cange için Karadeniz "Mer Majeure" veya "Pont-Euxin"dir.²¹ Charlevoix da öyle der: "Euxin ismi tam olarak Trakya Boğazı'ndan başlayan Mer Majeure'ün ilk kısmı ile uyuşur."²² Hatta 18. yy ortasındaki sözlüklerde bile Yunanca biçimin öne çıktığı görülür: "Pont-Euxin'e Mer Majeure derler."²³ Vallemont'a göre "eskiden Pont-Euxine, günümüzdeki Mer Majeure"dir.²⁴ 1746 tarihli *Askeri Sözlük*'te de bu ikisi geçer.²⁵ Romalı yazar Plinius'un *Doğal Tarih*'inin 1771 yılındaki yayımında 'Pontus Denizi'nden "bugünkü Mer Majeure" diye bahsedilir.²⁶ Ancak 18. yy'ın ikinci yarısında "Kara Deniz" (*Mer Noire*) birden bire revaç kazanır. 1761'deki sözlükler Mer Majeure ile Mer Noire'nin aynı deniz olduğunu vurgularlar.²⁷ İhtilalin yolunu döşeyen Diderot'nun ünlü *Ansiklopedi*'si Mer Noire'ı esas alır; uzun açıklamada sadece bir

¹⁷ *Chroniques étrangères relatives*, s.437, 439, 448.

¹⁸ Georgius Codinus, s.160.

¹⁹ Montaigne, *Essays*, I, s.216.

²⁰ Brisbar, *Calendrier historique*, s.124.

²¹ Cange, *Histoire de l'empire de Constantinople*, s.345.

²² Charlevoix, *Memoires pour l'histoire des sciences et des beaux arts*, s.1180.

²³ Berthelin, *Abrégé du Dictionnaire universel françois et Latin*, II, s.765.

²⁴ Vallemont, *Les éléments de l'histoire*, I, s.185.

²⁵ *Supplement au Dictionnaire militaire*, III, s.266.

²⁶ Caius Plinius Secundus, *Histoire naturelle de Pline*, s.301.

²⁷ Morenas, *Dictionnaire portatif comprenant la géographie et l'histoire universelle*, VI, s.348. Ancak bu kullanım kesinlikle Batı Avrupa'ya yeni bir ithalat değildir. 1338'de Asya'ya seyahat eden İspanyol keşiş Vittoria'lı Pascal, denizimizden *Mare Nigrum* olarak bahseder (Yule - Cordier, *Cathay and the Way Thither*, s.81). Yukarıda bahsettiğimiz Mandeville'nin sergüzeştini anlatan esere göre ise, dünyanın en yüksek dağı olan Chotaz (Kafkas) "is betwene the See Maore (Yun. 'kara') and the See Caspy." (Mandeville, *The Voiage and Travaile*, s.256). Burada kaynağın Bizans'tan oluşu ve hiç çevrilmeden alınış dikkat çekiyor. Yazara göre bölge halkı "Büyük Okyanus Denizi"ni Maore Denizi diye adlandırıyor. Demek ki, onun zamanında 'büyük' ismi iyi yerleşmiş ve kanıksanmıştı.

kez, başta Mer Majeure'ü verir.²⁸ İhtilal yıllarında Fransızlar bu deniz için kullanılan üç ismi de bilmeliydiler: *Mer Noire* veya *Mer Terrible* (Korkunç Deniz) veya *Mer Majeure*.²⁹ 19. yy ortasında artık Karadeniz biçimi esas hale gelmiştir; Büyük Deniz'e sadece bir geçmiş kullanım olarak hatırlatmada, atıfta bulunulur.³⁰ Ama bu kullanımın çabuk unutulması sözkonusu değildir. İhtilalin çocuğu Chateaubriand örneğin, 19. yy ortasında hâlâ Mer Majeru'ü kullanmaktadır.³¹

“Büyük Deniz” kullanımının İtalyan ve Franklara, dolayısıyla Fransızlara ait olduğunu belirten açıklamalar doğru değildir. Yukarıda belirttiğimiz Katalan ve Bizans örnekleri istisna veya azınlık olabilir ama İngiliz edebiyatında bu biçim çok yaygın olarak kullanılmıştır. İlginç olan şey, Fransızların aksine İngilizlerin çeviri yapmamaları ve İtalyanca Mare Maggiore'yi aynen kullanmalarındır. İngilizlerin eski edebiyatında Shakespeare'den sonraki en önemli eski tiyatro yazarı olan Marlowe, 1587 yılında yazdığı Timur piyesinde Timur ile Theridamas'ı konuşturur. Bu ikincisi geçtiği yerleri anlatırken, “*ondan sonra, sakinlerinin Mare Maggiore dedikleri körfezi geçtim*” der.³² Aynı günlerde yazılan seyahat ve coğrafya kitapları Yunanca ismi açıklamak zorunda kalırlar. Marlowe ile aynı günlerde bir seyyahlar tezkiresi yazar Richard Hakluyt, ‘Pont Euxine’in “*şimdi Mare Maggiore*” adlandığını söyler.³³ Robert Hues'in 1592 tarihli coğrafya kitabına göre de “*Euxine Denizi şimdi Mare Magiore adlanır.*”³⁴ Karadeniz ismi Fransızca ile aynı günlerde İngilizceye de nüfuz eder. 1773 tarihli bir coğrafya lügatinde Pontus Euxinus maddesi için, “*Şimdi bu deniz Kara Deniz adlandırılır, İtalyanlar ise Mare Maggiore derler*” tanımı yapılmaktadır.³⁵ İngilizlerin ‘Büyük Deniz’den kurtulması da kolay olmamıştır. Örneğin 1821’de yayınlanan Romalı Caius Valerius Catullus’un şiir çevirisinde George Lamb, Pontic Körfezi tabiri için açıklama yaparken, “*Euxine Körfezi, şimdi Mare Maggiore veya Black Sea*” ifadesini kullanır.³⁶

ESKİ MACAR YERBİLGİSİNDE KARADENİZ

Hazar mirasını sıkı şekilde taşıdıklarını farz edebileceğimiz Macarların erken eserlerindeki kullanımlar bu konuda fikir verici olabilir. 13. yy sonlarından Simon

²⁸ Diderot, *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné*, XXI, s.530.

²⁹ Bomare, *Dictionnaire raisonné universel d'histoire naturelle*, s.408.

³⁰ Bizzat Primaudaie'nin kitabının isminde bu görülür: *Études sur le commerce au Moyen Age: histoire du commerce de la Mer Noire et des colonies génoises de la Krimée*. “Mer Majeure” ismi ise unutulmaya yüz tutmuştur (s.3).

³¹ Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem*, s.7.

³² Marlowe, *Tamburlaine the Great*, s.154.

³³ Hakluyt, *The Principal Navigations*, s.66.

³⁴ Hues, *Tractatus de globis et eorum usu*, s.69.

³⁵ MacBean - Johnson, *A Dictionary of Ancient Geography*, sayfa no yok.

³⁶ Gaius Valerius Catullus, *The Poems of Caius Valerius Catullus*, çev. George Lamb, London, 1821, s.124.

Kézai'ye göre, İskit ülkesi “Avrupa'dadır, fakat doğuya doğru uzanır. Sıcak bölgelerden uzak olan burası, bir taraftan Kuzey Denizi, bir taraftan da Riphean dağları ile sınırdadır; doğuda ise Asya ile bitişir. Burası iki büyük nehrin kaynağıdır ki, birisi Etul, diğeri Togora³⁷ adlanır... Daha ötede, Don'un mecrasının güneyinde geçilmez bir çöl vardır. Don gerçekte İskitya'dan doğar ve Macarlarca Etul adlanır, fakat Riphean dağlarına vardığında Don olarak nitelenir; düzlüklerde akarken Alanların memleketinden geçer ve sonra üç kol halinde Yuvarlak Deniz'e dökülür. Togora nehri İskitya'dan doğar ve vahşi ormanlardan, bataklıklardan ve bulutlar yüzünden güneşin hiç ışımadığı karlı dağlardan geçerek sonunda Hyrcania'ya girip Kuzey Denizi'ne doğru kıvrılır.”³⁸

Metin gayet açık. İskitya'nın üç tarafı tarif ediliyor: Kuzey, güney ve doğu. Riphean/Ural dağlarını güneye alamayız. Orası kuzey sınırını çiziyor. Dolayısıyla güneyde “Kuzey Denizi” var. Togora nehrinin akış yönü de Kuzey Denizi'ni güneyde aramamız gerektiğini gösteriyor. Hyrcania, Ptolemeus'tan beri Hazar denizinin ismi olarak bilinir. Bu ismin kaynağı olan bölge güneyde, İran'dadır, ancak Hazar *Kenize Mektubu* bir ifade ile hem ortalığı karıştırır, hem de bir hissesi Hazar geleneklerine dayanması gereken Macar yerbilgisindeki bu Hyrcania'ya açıklama getirir: “Kitaplarda bulduğumuz şekliyle memleketimizin ismi Arqanus'tur ve kraliyet şehrinin adı Hazar'dır ve onun içinden geçen ırmağın adı Atıl'dır.”³⁹ İsmi bilmediğimiz mektup yazarı uzaklardaki dindaşlarıyla tabirler konusunda anlaşabilmek için -burada ve başka yerlerde- Ptolemeus coğrafyasına başvuruyor, lakin bizim bütün bildiklerimizi boşa çıkarırcasına memleketinin ismini Hyrcania ve İdil nehrinin denize döküldüğü yere yakın bir noktada bulunduğunu sair kaynaklardan iyi bildiğimiz başkentin adını Hazar olarak açıklıyor. Bunu o dönemde yerleşmiş bir bilgi olarak görmeliyiz ve galat-ı meşhure de olsa gerçek bir içeriğinin olduğunu düşünmeliyiz. Simon Kézai'nin ifadeleri de buna uyuyor. Kézai'de Hyrcania bir sahil bölgesidir; Hazar'ın ta kendisidir. Hazar'a girip kıvrılan nehir ise Don'dur, ani bir dönüşle yolunu değiştirip Karadeniz'e döner. Ortaçağ coğrafyası Don ve İdil nehirlerini sürekli karıştırmaktaydı. Yazarın itiraf ettiği gibi, Macarların bildiği Don'un gerçek Don ile hiçbir alakası yoktur. Yukarıdayken (doğru olarak) Etul adını taşıyan nehre, muhtemelen Don nehrinin iyice yaklaştığı kısımlardan itibaren Don demeye başlıyorlar. Burada bahsedilen Alanlar İdil Bulgarlarıdır, zira Kafkaslardaki Alanlar o dönemde çoktan dağlık bölgeye çekilmişlerdi; düzlükte yaşıyor olamazdılar. Ayrıca Simon bunu açıkça söylüyor. Hikâyenin kahramanları olan Macarların ataları Hunor ve Mogor, sadece İdil Bulgar olması mümkün olan *Belar* ülkesinde, Alanların prensi Dula'nın iki kızını alıp evleniyorlar.⁴⁰ Dula, Bulgar hükümdarlık soyunun isminden başka bir şey değildir.

³⁷ Togora < Tuğra? Krş. “(Emir Timur) *Türklerin Turatur dedikleri İdil güzergâhından geçerek...*” Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, s.195.

³⁸ Simon Kézai, *The Deeds of the Hungarians*, s.21.

³⁹ Karatay, “Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge”, s.13-14.

⁴⁰ Simon Kézai, *The Deeds of the Hungarians*, s.17.

Dolayısıyla, Macarların Karadeniz'e "Kuzey Denizi" dedikleri kesinlik kazanıyor. Ve zaten 1500 sene boyunca Karadeniz'den başka deniz görmeyen Macarların kendi hikâyesini anlatan bu üstüre bezeli vakayinamede Karadeniz'den doğrudan bir bahsin olmaması çok rahatsız edicidir. Peki, Macarlar güneylerindeki denizi neden kuzeyle tavsif ediyorlar? Bunu yapması gerekenler Bizanslılar değil mi? Hâlbuki Bizans edebiyatında Karadeniz hiçbir şekilde kuzeye yerleştirilmiyor. Aynı şey eski Macar okuryazarların Latin kaynakları için de geçerlidir. Kézai eserini yazdığında (1282 c.) Anadolu'nun iki asırdan fazladır Türklerle meskûn olduğunu düşünüp, bir Selçuklu kaynağı aramak akla gelebilir. Gelgelelim Selçukluların veya herhangi bir Türk boyunun buraya doğrudan kuzey demesi de kaynaklarda vaki gözüküyor. 'Kara Deniz' biçiminin Anadolu'daki Türklerde ilk geçişi bile Kézai'den sonradır. Geriye ancak Musevi kaynakları kalıyor. Macarlık uzun bir tabiiyetten sonra Hazar'dan koptuğuna göre, Macar yaygın yerbilgisinde Hazar, dolayısıyla Ortadoğu kökenli Yahudi geleneklerini bulmamız olası gözüküyor.

Öte yandan, Kézai'den üççeyrek asır önce yazılan, Karadeniz kelimesinin (*Nigrum Pontem* ve *Nigrum Mare* biçimleriyle) dünyada ilk kez geçtiği isimsiz *Gesta Hungarorum* adlı eser,⁴¹ hiçbir şekilde Kuzey Denizi'nden bahsetmez. Hacimce Kézai'nin eseri kadar olan bu yazmada yerbilimsel tarifler son derece azdır; deniz kelimesi sadece dört yerde geçer ve bunların ikisinde açık ismiyle Karadeniz'den bahsedilir. Belki bu durum bir açıklama oluşturabilir. *Gesta*'nın isminin baş harfi P olan yazarı (Üstat P), Simon Kézai gibi edebi ağıdalılıklara yüz vermiyor. Bu iki eseri karşılaştırdığımızda, birincide tarih çok, yerbilgisi az diyebiliriz sanırım. Simon, Hazar kalıntısı olup halk içinde fazla kullanılmayan veya kullanımdan düşen biçimi tercih ederken,⁴² 13. yy başında yazan Üstat P, Kumanlardan öğrendikleri ve yaygınlık kazanan biçimi (eğer Váczy haklı ise) alıyor. Kézai'nin neden "Büyük Deniz" demediğine gelince, açıkça kendince düzeltme yapmaktadır. Zira Karadeniz veya Kuzey Denizi diğerlerine kıyasla büyük değildir ve anlaşılan Simon Kézai kendini bu konuda muhakeme yürütecek bilgiye haiz görüyor.

⁴¹ <http://www.ssees.ac.uk/prospect/GestaHungarorum.pdf>, s.2, 23. Yenilerde bu bahsi bir makaleye taşıyan Holler, tabirin ikinci geçişini sorguluyor ve "ut totam macedoniam sibi subiugarent a danubio usque ad nigrum mare" ifadesinde söylendiği gibi Makedonya'nın Tuna'dan Karadeniz'e kadar uzanan bölgede olamayacağı savından hareketle, bir tashiçinin asıl metindeki "ægæum mare" (Ege Denizi) biçimini değiştirdiğine hükmeder (Holler, "Anonymus és a Fekete-tenger", s.307-308). Fakat Makedonya hiçbir şekilde Tuna'ya da uzanmaz. Takip eden metinde de açıkça görüleceği üzere, burada bölgenin Slav halkından Makedon diye bahsediliyor ve onların yaşadığı yerler (elbette İllirya hariç) Makedonya olarak sunuluyor. Burada Bulgar-Macar savaşlarının hatıraları saklıdır ve Macarlar bu savaşların galibidir.

⁴² Bu meyanda, onun Hazar Denizi için kullandığı "Yuvarlak Deniz" tabiri de Hazarlara atfedilebilir. Bu denizin Hazarların yaşadığı veya hâkim olduğu kuzey ve kuzeybatı sahilleri mükemmel bir yarım daire teşkil etmektedir.

Gesta'nın yazarının, dolayısıyla 13. yy başındaki Macarların (muhtemelen baba ve dedelerinin de) 'Kara'yı Kumanlardan öğrendiği savı Váczy'ye aittir. Buna göre 'Kara'nın ilk geçişi isimsiz *Gesta Hungarorum*'dadır ve dünyanın hiçbir yerinde 13. yy ortasından önce bu biçim geçmez. Macarlar bu ismi Kumanları Hıristiyanlaştırmak için gönderdikleri Dominik din yayıcılar vasıtasıyla öğrenmişlerdir.⁴³ Macarların iyi bildikleri, uzun süre kenarında yaşadıkları denizin ismini aradan çok geçmeden Kumanlardan başka türlü öğrenip onu benimsemelerine itiraz edilebilir ama bu imkân dışı değildir. Sorun Kuman ile Hazar'ı nasıl ayıracağımızda. İtalyanlar Hazar gelenekleriyle muhatap olmuşlar, belki ticaret vesilesiyle daha çok Kırım ve Kerç yarımadalarının Musevi nüfusuyla ilişkide bulunmuşlardır ama 12-13. yy'da bölgedeki nüfusun ağırlıklı kısmının Kumanlaştığını düşünmeli değil miyiz? Veya Kumanlar ve Hazar varisleri hiç etkileşmemişler mi ki, İtalyanlar 'Kara'yı hiç duymuyor veya nazara almıyorlar; buna karşılık Macarlar, hem de kendileri doğrudan Hazar varisi oldukları halde, 'Büyük'ten habersizler ve ucube 'Kuzey' ve tartışmalı 'Kara' isimlerini kullanıyorlar. Karadeniz kendilerine göre kuzey cenahında olduğu halde İtalyanlar buna itibar etmiyorlar; Macarlar ise güneylerindeki denize 'Kuzey Denizi' diyorlar. Bu çok büyük bir çelişkidir, tarihi bir güldürüdür.

NORVEÇLİLERİN KARADENİZ BAĞLANTISI

Váczy'nin tespitinde tashih gerektiren ama Kumanların bu denize "Gara Tengiz" dedikleri savını da güçlendiren bilgi çok uzaklardan, İzlanda'dan gelir. İskandinav/Norveç sagalarını 1230 civarında, isimsiz Macar *Gesta*'sından sadece 25 yıl sonra kayda geçiren ve bugün ilk iki kelimedenden ötürü *Heimskringla* adını verdiğimiz, Türk tarihi açısından da son derece önemli bir eseri bize miras bırakan İzlandalı Snorri Sturluson, mükemmel ve emin bir yerbilgisiyle Akdeniz'in kuzeydoğusuna yerleştirdiği Karadeniz'in adını aynen "Kara Deniz" olarak yazıyor: 'Svartahaf'.⁴⁴ Sturluson, eserini yazarken kullandığı kaynakları büyük bir dürüstlikle veriyor ve bunların tamamı İskandinav. Hiçbir German, Latin, Frank, Yunan vs. kaynağa atıf yok. Hatta Norman bağlantısı sebebiyle, Sicilya'daki Norman sarayında yazılmış İdrisî'nin yerbilgisi kitabından haberdar olması tahmin edilebilir ama bu da yok. Zaten yer adları da her türlü yabancı etkiden uzak. Afrika'ya 'Blaland' diyorlar örneğin; Cebelitarık'a 'Narvesund', Ukrayna-Lehistan'a 'Vanaland' adını veriyorlar. İskitya'ya/Rusya'ya ise Büyük Swithiod (Büyük İsveç) diyorlar.⁴⁵ Tüm ülke ve bölgelerin kendilerince verilmiş bir ismi var.

⁴³ Váczy, "Kunok és vlachok Anonymusnál", s.71-72. Burada Szeged'den değerli dostum Sayın Doç. Dr. Éva Kincses Nagy'ye şükranlarımı sunuyorum. Váczy'nin benim bilmediğim bu makalesini buldu, okuyup değerlendirdikten sonra beni 'kara' = 'kuzey' denliğinde tam zamanında uyardı. Onun uyarıları olmasaydı bu makale başka mecralarda seyredecekti.

⁴⁴ Snorri Sturluson, *Heimskringla*, s.7.

⁴⁵ Snorri Sturluson, *Heimskringla*, s.7. Fasmer'in Rusça köken sözlüğünde, kimi ağızlarda Karadeniz'e "Svyatoe More" (Aydınlık Deniz) dendiği yazıyor (*Etimologičeskiy Slovar*,

Swithiod kelimesi Rusya'yı 400 yıl önce İsveçlilerin kurduğu bilgisine atıfta bulunuyor. Bu, İzlandalıların, dolayısıyla Norveçlilerin bölgeyi birinci elden iyi bildiklerini de gösteriyor.

Zaten, *Morkinskinna* yıllığı bize hem Norveçlilerin dolaştıkları yerler ve ufukları, hem de bilgi kaynakları konusunda açık şeyler söylüyor. 1030-1157 arasındaki Norveç krallarının maceralarını anlatan *Morkinskinna* adıyla bilinen bu vakayinameye göre, Norveçli prens, geleceğin kralı Haraldr Sigurðarson 1030'ların sonundan itibaren önce İsveç'e, ardından Rusya'ya gidip Knez Yaroslav'ın yanında komutan olarak çalışıyor; Lehistan üzerinden Fransa'ya geçiyor; oradan Roma'ya ve İstanbul'a geliyor; imparatorun özel koruma birliğine katılıyor; sonra ayrılıyor ve Kudüs'e geçiyor. Tekrar döndüğü İstanbul'dan Karadeniz'e açılıyor ve Kiev'e gidiyor.⁴⁶ Bu, uzun yıllara yayılmış bir maceradır. Bizzat kralın bunları ve buraları gezip görerek bildiği bir ortamda, İskandinav coğrafya bilgisinden kuşulanmamak gerekir. İlginç olan şey, *Morkinskinna*'da da Karadeniz'e 'Kara Deniz' denmesi. Hatta 1220 tarihli bir sagaya dayanarak yazıldığı tahmin edildiğine göre, bu tahmin doğru ise Karadeniz kelimesi *Heimskringla*'dan önce bu eserin kaynağında geçiyor olacaktır.⁴⁷ Dolayısıyla, *Morkinskinna*'dan faydalanılarak onun hemen akabinde yazılan *Fagrskinna* da aynı biçimi içermektedir.⁴⁸

Haraldr örneğinden takip edersek, İstanbul'da çok uzun süre kalmasına ve sarayın içinde bulunmasına rağmen, Karadeniz'i Bizanslılar gibi adlandırmıyor. Karadeniz'de de esasında fazla kalmıyor ve Büyük Swithiod'daki vaktinin çoğunu Kiev'de geçiriyor. Dolayısıyla 'Kara Deniz' biçimini Varenglerden öğrenmiş olmalıdır. Kuzeydeki 'Kara Deniz' bilgisinin kaynağının Doğu Avrupa'ya sızan ve hâkim olan Varenglerden anayurda giden haberler olduğu varsayımı, adlandırmanın tarihini Haraldr veya Yaroslav zamanından çok daha önceye almamızı gerektirecektir. En geç 8. yy ortalarından itibaren Karadeniz'i görmeye başlayan Varengler, veya İsveç'ten gelen Rus adlı kabilenin mensupları, elbette bu denizin ismini duymuş veya kendileri o zamandan bir isim vermiş olmalıydılar. 9. yy ortasından itibaren var olan Varenglerin Kiev Rus devleti de kuşkusuz başkentin

s.345). Bunun mantıklı bir anlamı ve açıklaması olmasa gerekir. Karadeniz'e değişik kaynaklarda Rum denizi, Rus denizi, Gürcü denizi vb. denmesi gibi, Rusların İsveç aslına işaretle kendileri veya onları iyi tanıyan kimseler, hatta Doğu Slavları tarafından 'Swithiod denizi' gibi bir ismin verilmiş olması da hesaba katılmalıdır. Bunun halk ağzında sesçe çağrışım yaptığı bir kelimeye teslim edilerek yerleşmesi, dolayısıyla Slavca 'Sviyat' haline gelmesi çok görülen benzer dil vakalarından biri olabilir. Krş. Türkçedeki *alâim 'is-sema* 'gökkuşağı' > *eleğimi sağma, kazâyâ* 'hükümler' > *kaz ayağı, âl-i Cengiz* (Cengizli hanedanı) *oyunu* > Ali Cengiz oyunu.

⁴⁶ *Morkinskinna*, s.131-132, 144, 148.

⁴⁷ Holler'e göre 10. yy başında yazan Regino'nun yıllığında geçen "*ab uno latere Ponto, ab altero montibus Ripheis*" ("Bir taraftan Postos'a, diğer yandan Ripheus dağlarına") ifadesinde *latere* kelimesinin *ater* 'kara' okunabileceğini düşünür (Holler, "Anonymus", s.312) ama burada kelimenin cümle içindeki kullanımı gayet açıktır ve böyle bir hatayı barındırmasa gerekir.

⁴⁸ *Fagrskinna*, s.112.

içinden geçen koca Dnyeper nehrinin döküldüğü hemen güneydeki denize bir isim veriyordu. Şimdi, Peçenek veya Kumanların gelip denize kendi tercih ettikleri bir isim olan ‘Kara’yı verdikten sonra, Rusya’daki Vareng asıllı seçkinlerin onlara uyup önceden kullandıkları ismi değiştirdiklerini düşünebilir miyiz? Çünkü en erken Peçenekler bile ancak 9. yy sonunda gelmiştir. Kumanlar ise onları 150 yıl geriden takip eder. Tahminle tarih yazamayız ama Rusların Kuman veya Peçeneklere uyması olası gözüküyor, öyle olmasına gerek de yoktur.

İzlanda’ya ulaşan ‘Kara Deniz’ isminin erken Vareng çağındaki bir kullanım veya erken çağ geleneklerini yansıtan bir nakil olması kuvvetle muhtemeldir. Bu ise bizi Peçenek döneminin öncesine, Bulgar çağına taşıyacaktır. Bununla illa 7. yy’daki Büyük Bulgar’ı kastetmiyorum. Varenglerin Karadeniz’e ulaştıkları dönemde burada çoktan yerleşmiş bir Hazar hâkimiyeti vardı ama Vareng savaşçı-tüccarları Hazarlardan önce Don ve Orta İdil boylarında Bulgarlar (ve de Macarlar) ile alışveriş halindeydiler ve ancak onları geçtikten sonra Hazarların yüzünü görebiliyorlardı. Bu muhakeme bizi Varenglerin Karadeniz ismini muhtemelen Bulgarlardan öğrendikleri sonucuna götürecektir.⁴⁹ Slavlar açısından da durum farklı değildir. Eski Slavları en fazla etkileyen kavim Bulgarlar olduğuna göre, en azından Tuna Bulgar mülkünde geliştirilen Kilise Slavcasının Moravya’dan Rusya’ya Slav dünyasının tamamına yakınında ibadet ve edebiyat dili olarak yayılması noktasında, bugün tüm Slav dillerinde bulunan ‘Kara Deniz’ biçiminin Bulgarlardan alıntı olduğunu düşünebiliriz.⁵⁰

Yani, Bulgarlarla hemhal olan Vareng tüccarlar ve Bulgarlara tabi olan Slavlar onlardan aynı şeyi öğreniyorlar. Vareng ve Slavların birbirine bir şey öğrettiklerini de düşünmeye pek gerek yoktur. Öbür türlü, yazılı kaynakların sunduğu manzaraya itibar edip, örneğin Fasmer’in ima ettiği gibi bugün Slav dünyasında kullanılmakta olan biçimi Yunancadan getirmeye çalışırsak (Slav yazılı kaynaklarında geçiş Bizans’tan (1265)⁵¹ sonradır), Slavların kenarında yaşadıkları denize 800 yıl boyunca bir isim vermedikleri veya verdikleri ismi en olmadık zamanda, 13. yy yarısından sonra değiştirdiklerini söylemiş oluruz. Bunun için tarihi zemin

⁴⁹ Gerçi erken dönem için Hazarları da kaynak olarak görebiliriz ama ‘Büyük Deniz’ kullanımının Musevi etkisiyle geliştiğini ispatlamak kaydıyla. Bu bana olası gözüküyor. Bir donanma ile bölgeyi denetleyen ve Kırım hâkimiyetine önem veren Hazarlar önlerinde iki tane deniz görüyorlardı ve bunları birbiriyle karşılaştırmışlardı. Sahile sadece ticaret için gelen ve hiç gemiye binmeyen Bulgarlar ise Azak ve Karadeniz’i tek bir deniz olarak algılamışlardı.

⁵⁰ Dünyanın en önemli köken sözlüklerinden biri olan Rusçanın köken sözlüğünü yazan Fasmer, Karadeniz konusunda fazla kafa yormamışa benziyor. Slav dillerindeki biçimin Yunanca, Türkçe ve diğer dillerdeki ile aynı olduğu bilgisini verdikten sonra, eski Yunan ‘Pontos Euxinus’ için kendisine ait olan alışıldık ama eskimiş İrani kaynak önerisini dile getiriyor. Bkz. Fasmer, *Etimologičeskiy Slovar*, IV, s.345.

⁵¹ Bizans kaynaklarında Karadeniz biçiminin ilk geçişi, imparator Michael VIII. Paleologos ile Venedik arasında 1265’te yapılan bir mukavele münasebetiyledir (Váczy, “Kunok és vlachok Anonymusnál”, s.71). Bu tarih Türklerden de öncedir, aynı dilbilim mantığına göre Türklerin ‘Karadeniz’ ismini Bizanslılardan öğrenmiş olmaları lazım gelir.

bulunmuyor, zira bu yıllarda Bizans ile Slav dünyası arasındaki kültürel kopukluk had safhaya ulaşmıştı: Kuman-Bulgar isyanı ve bağımsızlığı, tüm İllirya'dan Bizans'ın kovulması, hem Macarların, hem de Katolik Roma'nın Moravya ile İstanbul'un bağlantısını kesmeleri, Moğol boyunduruğu altındaki Ruslar... hatta İstanbul'u daha yeni 'fethetmiş' bir Bizans. Kültürel ilişkiler kuşkusuz en alt seviyede idi.

12. yy başında kaleme alındığı düşünülen ilk ve ana Rus yıllığında daha başta Karadeniz'in ismi Yunancadan alıntı olarak geçer: "Ponet'skoe more".⁵² Çok uzun süre de bu biçim korunur. Bu durum bizim tüm savlarımızı boşa çıkartıyor görünmektedir. Hâlbuki kazâyâ öyle değildir. Çok zengin içeriğe ve hacme sahip diğer İskandinav yıllık ve sagalarının aksine, kendileri İskandinav asıllı olan Rusların dayanacak öz kaynakları yoktur veya bunlar sonraki kilise yıllıkçalarına ulaşmamıştır. Hristiyanlık öncesi dönem hakkında söylencelere dayanan çok zayıf bilgiler vardır ve bu dönemin vakayinamesi büyük ölçüde Bizans kaynaklarından (Georgios Harmatolos vd.) nakledilir. Kendi halkının geçmişi Bizans kitaplarından anlatan ilk yıllık *Povest'* in yazarı Nestor, büyük bir Bizans özentisi içindedir. Eserinin girişinde dünyanın Hz. Nuh'un oğulları arasında nasıl paylaşıldığını anlatırken, örneğin, neredeyse en küçük Yunan adalarına kadar sayar.⁵³ Bizanslıların kendileri bile bu kadar ileri gitmez ve bütün dünyada İsrailiyat bilgisi aktaran yazarlar dünyayı kabaca paylaşırlar. Halktan uzak ve zaten halk için yazmayan bu Rus rahibinin Karadeniz'i de Yunanca olarak 'Pontus Denizi' şeklinde adlandırması beklenir bir tutumdur. Bunun halkın ve hatta asker ve sivil yönetici tabakanın tercihi olduğuna katılamıyorum.

Bulgar bağlantısı Macarların 'Kara' kelimesini neden en önce kullandıklarını da açıklayacaktır. Kuman açıklaması hoş ve yerinde olmakla birlikte, Karadeniz'i Kumanelerden 500 sene önce gören Macarların bu ismi daha önce kullanmış olmaları da beklenebilir. Macarlar Orta Don ve İdil boylarındaki duraklarında (Etelköz) Bulgarlarla iç içe yaşamışlardır. Dillerindeki Türkçe tabakanın ezici çoğunluğunun Bulgarca oluşu bu ilişkinin yoğunluğunu gösterir. Bulgarcadan Macarcaya geçen kelimelerden birinin de 'Xara Tenger' (Ortak Türk 'Qara Tengiz') > 'Fekete Tenger' olması makuldür. Bizzat Macarcadaki deniz kelimesinin 'tenger' Türkçeden bir alıntı olması bu bapta iyi düşünülmelidir. Üstelik Tuna havzasına göç eden Macar-Onoğur birliğindeki Onoğurlar, Bulgar olduklarını söyleyemesek de, kesinlikle bir Türk kavmiydi ve 500 yıla yakın Karadeniz bozkırlarında, Macarların Etelköz'deki yurdunun hemen güneyinde yaşamışlardır. Yani Bulgarlar gibi onlar da Varengleri Hazarlardan önce karşıyorlardı. Üstelik ta ilk geldikleri zamandan, 5. yy'dan kalan kuzey ile ticaret alışkanlıkları vardı.⁵⁴

⁵² *Povest'*, s.10.

⁵³ *Povest'*, s.9-10.

⁵⁴ Jornandès, s.231.

Bu meyanda 10. yy ortasından Bizans imparator ve yazarı Konstantinos Porphyrogenitus'un da Hırvatlardan bahsederken Karadeniz'i anlatmış olması mümkündür. Galiçya'daki Ak Hırvatları anlatan Konstantinos, "*Onların 30 gün (yolculuktan) sonra ulaştıkları deniz de 'karanlık' (σκοτεινή) adlanan denizdir*" der.⁵⁵ Çok iyi bildiğimiz şey, imparatorun elçileri dinlerken dikkatli bir şekilde kayıt aldırması ve bunları eserinde kullanmasıdır. Tilmaçlar çeviri yaparken o ayrıntıyı sormuyor, muhtemelen de içinden "*Burası olsa olsa Kuzey/Baltık denizidir*" diyerek anında meseleyi çözüyor. Ama Konstantinos açık şekilde bu bilgiden emin değil. Sadece bir nakilde bulunuyor. "*Onların dediği*" diyor. Galiçya'daki Ak Hırvatların 30 gün seyahatten sonra indikleri deniz, Baltık kadar Karadeniz de olabilir, zira mesafe aynıdır. İmparator bu bilgiyi bir nebze Macarlardan, ama kesinlikle Dalmaçyalı Hırvatlardan dinlemiş olmalı. Bizanslılarla konuşan elçilerin Bizanslıları ilgilendirecek şeylerden bahsetmesi beklenir. Yani, "*Kuzeyde kalan akrabalarımız olan Ak Hırvatlar da aha bu Kara(nlık) Deniz'e 30 gün mesafededir*" demiş olmaları gerekmez mi? 10. yy ortasında Hırvatların bu denize böyle demeleri tabiidir, zira hiçbir başka bağlantı olmasa bile, bu dönemde Slavlar ve Varengler arasında 'Kara Deniz' ismi çoktan yerleşmişti ve artık Batı Slav bölgesine doğru yayılmış olmasını varsaymalıyız. Kaldı ki, Galiçyalı Ak Hırvatların, dolayısıyla da onlardan kopup gelen Dalmaçyalı Hırvatların ulus kurucu topluluğunun kökleri, Oğur birliğinin iki üyesinden biri olan Ak Oğurlara (yani Sarı Oğur; diğer üye ise yukarıda geçen Onoğur boyudur) dayanmaktadır.⁵⁶ Dolayısıyla, yine aynı tarihi ve beşeri çerçeve içinde kalıyoruz. Bulgar dünyasında buna böyle deniyordu. Hazarlar da aslında bu bölgede Bulgar varisçilerinden başkaları değildi.

Bu arada Schmidt'in bu denizin 'kara' isminin Ortadoğu'da Türkler (Selçuklular) tarafından (bir eskiçağ yadigarı olarak) ödünçlemiş ve unutulmuşken yeniden dünyaya yayılmış olduğu şeklindeki düşüncesi tamamen battal olmaktadır.⁵⁷ Kuzey Türklerinden yeterli kaynağımız olmadığı için onlar tarihlemeye öne geçemiyorlar ama Anadolu Türkleri de Karadeniz adlandırmasında bir öncelik sahibi gözüküyorlar. Üstelik kuzeylilere göre hayli geç bir tarihte bu ismi duymuş ve benimsemiş gözüküyorlar.

KARA, KUZEY VE GECE: KARADENİZ'İN TÜRKLERİ

Kara Deniz, Kızıl Deniz ve Sarı veya Ak Deniz gibi isimlerin denizlerin renginden dolayı verilmediği açıktır.⁵⁸ Türklük ile ilk elde Türkiye ve Anadolu'yu birleştiren birisi için kuzey ve Karadeniz, güney ve Akdeniz arasında anlam ilgisi kurmak ve kökdilde başka bağlantılar aramak çok kolay ve mantıklıdır. Ancak, Éva Nagy'nin haklı olarak uyardığı gibi, karanın doğrudan kuzey anlamında

⁵⁵ Constantine Porphyrogenitus, *De Administando Imperio*, s.152-153.

⁵⁶ Bkz. Karatay, *Hırvat Ulusunun Oluşumu*, s.133-141.

⁵⁷ Schmidt, "Considerations on the Name of the Black Sea", s.221.

⁵⁸ Schmidt, "Considerations on the Name of the Black Sea", s.219.

kullanıldığına dair açık bir ipucu yok. Olsa bile Karadeniz'in kuzeyindeki Türklerin (Bulgarlar, Kumanlar, vd.) güneylerindeki denize neden 'kuzey', yani 'kara' dedikleri sorusunun cevabını bulamıyoruz. Bunların Selçuklu tesirinde kaldığı gibi bir faraziye hayli kurgusal olacaktır. Hatta tek tanışımız olan yazılı kaynaklara itibar edersek, Anadolu Türklüğünü Karadeniz'in isimlendirilmesi meselesinde tamamen göz ardı etmemiz gerekiyor. Alaaddin Keykubat zamanındaki Suğdak hâkimiyeti gibi ciddi hamleler olmakla birlikte, sahile çok geç ulaşan ve fazla etkili olmayan, kaymak tabakası itibarıyla de Fars yazılı kültürünün etkisinde bulunan Türkler, yeni yurtlarının kuzeyini tutan denize kendileri bir ad vermiş benzemiyor.⁵⁹

Ortada bir vakıa var: Macarlar güneylerindeki denize 'Kuzey Denizi' demişler. Belki diğer Türkler de dediler ama kayıt yok. Macarlara has bir durum sözkonusu olabilir mi? Macarcada *kuzey* 'észak' ve *gece* 'éjszaka' kelimeleri birbirinin aynıdır. Gerçi 'gece'den 'karanlık', oradan da 'kara' geçişleri yapmak sadece anlambilimsel olarak mümkün gözüküyor. Bu son iki kelime bile Macarcada birbiriyle alakasızdır: *sötég* ve *fekete*. Ama buna koştur bir durum var: *güney* 'dél' ve *ögle* 'dél'.

'Kara Deniz' ismi için başka kaynaklarda arama çalışmaları bilim adamları için heyecan verici olmuş ve bu meyanda yapılabilecek tek şey olan bu denizin eski Yunancadaki adı üzerinde oynamak âdeti yaygınlık kazanmıştır. Fasmer'in ilk 1922'de dile getirdiği ve daha sonra yukarıda alıntılanan köken sözlüğüne aldığı fikre göre, kadim Yunanlıların bu denize verdikleri isim olan *Pontus Euxinos* ("Konuksever Yol") aslında *Pontos Axenos*'tan ("Konuksevmez Yol") biçiminin sonraki bir değişiminden gelmektedir. Bu ise Karadeniz kuzeyindeki İranî toplulukların bu denize verdikleri *αῤῥαῖνα* 'koyu renk' isminin Yunanlılarca duyulup, seyri zor bu denize kendi dillerinde halk uyarlaması ile yakın bir sese sahip *ἀῤῥεινοῦς* "konuksevmez, düşmanca" adını vermeleriyle ortaya çıkmıştır. Sonraki 'olumlu' değişim Yunanlıların bu deniz sahillerine gelip yerleşimler kurmalarından, yani burayı bir 'yaşam alanı' olarak ele geçirmelerinden sonra gerçekleşmiştir.⁶⁰ Moorhouse bu öneriye dört maddelik güzel bir itiraz getirmiştir:

⁵⁹ İbn Bibi'ye inanırsak, *El-Evamir 'ül-Ala'iyye*, s.325-326, Türkiye'de 13. yy sonlarında bile Karadeniz'e Hazar Denizi diyorlardı. Bu tabir İslam yerbilgisi edebiyatından (hatalı bir) alıntı olmamalı. Zira bu eserde tıpkı İtalyanlar gibi kuzeydeki Hazarlardan bahsediliyor. Kırım'a giden Selçuklu ordusu Hazarlarla savaşıyor. Selçuklu resmi ve edebi çevrelerinin bu denize İbn Bibi'nin dediğini dediklerini düşünebiliriz. Belki burada, Sayın Fikret Türkmen'in bahsettiği Türklerin deniz kavramına uzaklığı olgusu ile muhatabız. Ona göre Türkler deniz ve okyanus için bildiğimiz kavramlarla daha çok ırmak ve gölleri adlandırmışlardır (Türkmen, "Türk Kültüründe ve Azerbaycan Mezar Taşlarında Su Kültü", s.112). Oğuzların durumu buna uyabilir. Aral haricinde, Anadolu'ya gelinceye kadar hiç deniz görmemiş olmaları mümkündür.

⁶⁰ Bu kuramın açıklaması ve savunusu için bkz. Allen, "The Name of the Black Sea in Grek". Allen savunmayı Moorhouse'a karşı yapar. Avesta kültür çevresindekilerin Karadeniz'i bildiğini bilmediğimiz yönündeki Moorhouse imasına karşı, bir Orta Farsça

(1) Avesta'dan öğrendiğimiz *axšaēna* sıfatını Karadeniz'e uygulamak için bir delilimiz yok;

(2) Avesta'nın yazıldığı yerler Karadeniz'den çok uzaktır ve bu dili konuşanların Karadeniz'le ilgisi yoktur;

(3) *Pontos* kelimesinin 'yol' anlamına geldiğini düşünürsek, "Karanlık Yol" çok uçuk bir isim olacaktır;

(4) Eğer İranîlerden bu alıntı doğru ise, ses olarak *áçēivoç* biçimi esas olmalıydı.⁶¹

Ben bu itiraza, buradaki üç hususun da kurgusal olduğu fikriyle destek vereceğim:

(1) Karadeniz'in kuzeyinde eskiçağda İranîlerin yaşadığı kurgusaldır; üzerinde çok yazılmasına ve düstur olarak kabul edilmesine rağmen, henüz bunu gösterecek, yani kısaca İskitlerin İranî dilli olduğunu ispatlayacak elle tutulur bir delil bulunmuyor. Bu konuda sadece ön kabullerle hareket ediliyor.

(2) İranî konuştuklarını bilmediğimiz İskitlerin veya Karadeniz kuzeyindeki ilgili halkların, sadece Güney İran'daki eski eserlerde geçen bir kelimeyi kullandıkları fikri tamamen kurgusaldır. Avesta'da geçen tüm kelimeleri tüm İranî dilli halklara yayma imkânımız bulunuyor mu?

(3) İranî konuşup konuşmadıklarını ve *axšaēna* kelimesine sahip olup olmadıklarını bilmediğimiz bu insanların Karadeniz'e öyle bir isim verdiklerini söylemek tamamen kurgusaldır.

Üç tane bilinmeyene dayalı bir denklemden bilinene ulaşma imkânı yoktur. Karadeniz'e ilk çıkan Yunanlılar eğer varlıklarından haberdar olmadığımız İranîlerle konuşup anlaşabildilerse, bu arada denizin ismini de sorma imkânı buldularsa, onu aynen almak ve kendi dillerinden bir ses akrabası bulmak yerine, anlamını tercüme ederlerdi herhalde. Bir de ilk anlamının 'yol' olduğu belirtilen *pontus* kelimesi vardır ki, işi iyice karıştırır. Hint-Avrupa dillerinde ancak su

yazmayı izah ederek delil getirmeye çalışır. Hadise şudur: *Bundahišn* adlı Orta Farsça bir eserde şu cümle geçer: "Tuz denizlerinden (zray > derya) üç tane büyük, 23 tane küçük vardır. Üç büyükten biri *Pūtīg*, biri *Kamrōd* ve biri ... (adlanır)." Yazar bu iki denizi sırasıyla Basra körfezi ve Hazar denizi olarak belirler. Üçüncüsünün ise Karadeniz olması gerektiğini söyler (s.86-87). Burada itiraz kaydımız var. Açık şekilde tuzlu denizlerden bahsediliyor, yani başka denizler de bahis mevzuu ama burada sadece ve sadece tuzlular ele alınıyor. Karadeniz diğerlerine kıyasla tuzlu değildir. Ayrıca, Karadeniz'i bilen İranlılar Akdeniz'i bilmeyecek midir? Hatta daha iyi bilmeleri gerekir. Sahi Akdeniz bu metinde neden yok? Yenilerde ise R. Schmidt, "Considerations on the Name of the Black Sea", s.219-220, 222, İranî delillerin yeterli olmadığını itirafıyla birlikte, Fasmer savını sorgusuz kabul etmek zorunda olduğumuzu öne sürer. Ancak o kuzeyli değil, 'İranlı' İranîlerin bu denizin isim babası olduklarını düşünür.

⁶¹ Moorhouse, "The Name of the Euxine Pontus", s.125.

üzerinde geçitlerin, geçişlerin olması durumunda yol ile su arasında alaka kurulur.⁶² Böylece, Balkanlardan kalkıp Anadolu'ya Boğazlar üzerinden nispeten kolay gelen Friglerin burayı 'kolay yol', deniz/Karadeniz yolunu kullananların ise 'zor yol' olarak adlandırdıkları ve bunun hemen batıdaki komşu İyonyalılar vasıtasıyla Yunan kullanımına da geçtiği şeklindeki Moorhouse önerisi⁶³ bana daha makul geliyor. En azından 'Pontus Euxinus' için şimdilik, aradan geçen 80 küsur yıla rağmen, daha makul bir açıklama ortada gözüküyor. Kısaca, Yunanlılarda veya eskiçağda onları etkileyen Karadeniz kavimlerinde 'Kara' adlandırmasının izlerini şimdilik bulamıyoruz. İslam yerbilimcilerinin kendi seçip beğendikleri adlandırmalar (Bahr-i Gurziyye, Bahr-i Rûm, Bahr-i Rûs vb.) hariç tutulursa ki, Müslüman yazarlar da 'Bahr-i Buntus'a bigane kalmamışlardır, bu deniz için yeni isimler (Büyük, Kara ve Kuzey) ancak Ortaçağ'ın ortalarından itibaren ortaya çıkıyor. Bu üç isim de aynı kültür çevresine (Bulgar-Hazar-Macar) aittir. Dolayısıyla ad vermedeki bu kırılma ancak Bulgarların, belki de Hunların gelişyle gerçekleşmiş olmalıdır. Bu ismin köklerini sadece Turan kültüründe, Türk dünyasında aramamız gerekiyor.

Nitekim buna kuşku duyanların sayısı çok az. Burada bizim sorunumuz, Karadeniz ile Akdeniz'i yanyana getirerek araya Anadolu Türklüğünü koymanın ve bu renk isimlerini yönlere bağlamanın aceleci bir hüküm olduğudur. Kaynak kuzeydeki Türklerde gözüküyor. Nitekim Váczy'den çok önce bu konuda yazan Mordtmann, Karadeniz isminin bu denize 13. yy'da kuzey sahilindeki Türkler tarafından verildiğini düşünür. Ona göre bu, o zamanın batılı yazarlarınca "Büyük Deniz" olarak algılanmıştır. Türklerin 'kara'sı bu bağlamda "büyük, güçlü, korkunç" anlamına geliyordu.⁶⁴ Türkçedeki bu anlam ilgisi ve geçişleri üzerinde daha fazla durulmalıdır. Anack bunu elimizdeki vakaya uygulamakta zorluk gözüküyor. Zira eğer Hun, Oğur, Bulgar vd. Türklerden birileri bu denize büyük olduğu için 'kara' dedilerse, Vareng ve Slav dillerine 'büyük' anlamı çevrilirdi. Eğer Türkler en başta bu denize büyük anlamıyla 'kara' demişler, sonraki dönemlerde kelimenin bu anlamı unutulmuş ise, bu durumda da Türklerin burada tahmin edilenden çok daha eskilerden beri oturduklarını varsaymamız gerekir. Bu yöndeki eğilimler belki Herodotos (MÖ 5. yy) ve Jordanes'te (MS 6. yy) Sakaların ve Hunların neden aynı nehre aynı adı "Var/Ver" verdikleri, neden tüm Türklerin bu ismi bildiği (krş. Bîrûnî'deki *Vâr*, Osmanlı biçimi *Özü*) ve de neden başka herhangi Türk-dışı bir kavmin bu ismi kullanmadığı sorusuna cevap bulmakta da işe yarayabilir.

⁶² Moorhouse, "The Name of the Euxine Pontus", s.123.

⁶³ Moorhouse, "The Name of the Euxine Pontus", s.127.

⁶⁴ Mordtmann, "Kara Deniz", s.730..

KAYNAKLAR

- Allen, W. S., "The Name of the Black Sea in Grek", *The Classical Quarterly*, XLI/3-4, (Jul. Oct. 1947), s.86-88.
- Berthelin, Pierre Charles, *Abrégé du Dictionnaire universel françois et Latin*, II, Paris, 1762.
- Bomare, Jacques Christophe Valmont de, *Dictionnaire raisonné universel d'histoire naturelle*, Lyon, 1791.
- Brisbar, Jean de, *Calendrier historique, avec un traité historique de la sphère*, Leiden, 1694.
- Caius Plinius Secundus, *Histoire naturelle de Pline*, çev. L. Poinset de Sivry, Paris, 1771.
- Cange, Charles du Fresne du, *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français*, yay. Jean Alexandre Buchon, Paris, 1826.
- Carpini, Friar Giovanni di Plan, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, çev. E. Hildinger, Boston, 1996.
- Charlevoix, Pierre-François-Xavier de, *Memoires pour l'histoire des sciences et des beaux arts*, Paris 1717.
- Chateaubriand, François-René, *Itinéraire de Paris à Jérusalem*, Paris, 1856.
- Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle*, yay. Jean Alexandre C. Buchon, Paris, 1841.
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administando Imperio*, yay. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Washington 1967.
- Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani*, I, ed. Antonia Rachelli, Trieste, 1857.
- Diderot, Denis, *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences des arts et des métiers*, XXI, Lausanne - Berne, 1780.
- Dunlop, Douglas M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Z. Ay, İstanbul, 2008.
- Fagrskinna: Kortfattet Norsk kongesaga fra slutningen af det 12. eller begyndelsen af det 13. aarhundrede*, ed. P. A. Munch, Christiania, 1847.
- Fasmer, Maks, *Etimologičeskiy Slovar' Ruskogo Yazıka*, IV, Moskva, 1987.
- Freedman, David Noel - Myers, Allen C. - Beck, Astrid B., *Eerdmans Dictionary of the Bible*, Michigan, 2000.
- Georgius Codinus, *Corpus scriptorum historiae byzantinae* içinde, yay. B. G. Niebuhr, Bonn 1843.
- Giosofat Barbaro, Ambrogio Contarini, *Travels to Tana and Persia*, yay. W. Thomas - E. A. Roy - H. E. J. Stanley, New York 1963.
- Golb, Norman - Pritsak, Omeljan, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, Ithaca, 1982.

Golb, Norman - Pritsak, Omeljan - Petruhin, Vladimir, *Xazarsko-Yevreyskie dokumenti X veka*, Moskva-Yarusalem, 1997.

Hakluyt, Richard, *The Principal Navigations Voyages Traffiques and Discoveries of the English Nation*, XII, yay. E. Goldsmid, Charleston, 2008.

Holler, László, “Anonymus és a Fekete-tenger”, *Magyar Nyelv*, CIV/3 (2008), s.306-316.

<http://www.ssees.ac.uk/prospect/GestaHungarorum.pdf>

İbn Bibi, *El-Evamir 'ül-Ala'ıye fi'l-Umur 'il-Ala'ıye (Selçukname)*, I, yay. M. Öztürk, Ankara, 1996.

Robert Hues, *Tractatus de globis et eorum usu* (London 1889'dan tıpkıbasım), Boston, 2005.

Jornandès, *De la Succession des Royaumes et des Temps et de l'Origine et des Actes des Goths*, yay. M. A. Savagner, Paris, 1842.

Karatay, O., *Hırvat Ulusunun Oluşumu. Erken Ortaçağda Türk-Hırvat İlişkileri*, Ankara, 2000.

----, “Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 18 (Yaz 2008), s.1-17.

King, Charles, *The Black Sea*, Oxford, 2004.

Kokovtsov, Pavel, “Noviy Yevreyskiy dokument o Xazarax i Xazaro-Russko-Vizantiyskix otnoşeniyax v X veke”, *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşçeniya*, Kasım 1913 (Petersburg), s.150-172.

----, *Evreysko-Xazarskaya Perepiska v X veke*, Leningrad, 1932.

Kovalev, Roman K., “What Does Historical Numismatics Suggest about the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? - Question Revisited”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 13 (2004), s.97-129.

Mordtmann, J. H., “Kara Deniz”, *E.J. Brill's first encyclopaedia of Islam 1913-1936*, yay. M. T. Houtsma, Leiden, 1987.

MacBean, Alexander - Johnson, Samuel, *A Dictionary of Ancient Geography*, London, 1773.

Mandeville, John, *The Voiage and Travaile of Sir John Maundeville*, yay. James Orchard Halliwell, London, 1839.

Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, I, çev. I. Ergüden, İstanbul, 2003.

Marlowe, Christopher, *Tamburlaine the Great*, yay. J. S. Cunnigham - E. Henson, Manchester, 1998.

Mateos, *Urfalı Mateos Vekayı-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. Andreasyan, 3. Baskı, Ankara, 2000.

Montaigne, *Essays - Volume One*, çev. John Florio, Alcester, 2007.

Moorhouse, A. C., "The Name of the Euxine Pontus", *The Classical Quarterly*, XXXIV/3-4 (Jul.-Oct. 1940), s.123-128.

Morenas, François, *Dictionnaire portatif comprenant la géographie et l'histoire universelle*, VI, Avignon, 1761.

Morkinskinna: The Earliest Icelandic Chronicle of the Norwegian Kings (1030-1157), çev. Th. M. Andersson - K. E. Gade, Ithaca, 2000.

Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, çev. N. Lugal, 2. Baskı, Ankara, 1987.

Noonan, Thomas S., "Why Dirhams Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 4 (1984), pp.151-282.

----, "The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Religious Dimension", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 10 (1998-1999), s.207-230.

Povest' vremennix let po Lavrent'evskoy letopisi, yay. D. S. Lihaçev - B. A. Romanov, Moskva-Leningrad, 1950.

Primaudaie, F. Élie de la, *Études sur le commerce au Moyen Age: histoire du commerce de la Mer Noire et des colonies génoises de la Krimée*, Paris, 1848.

Ricoldo da Montecroce, *Viaggio in Terra Santa di fra Riccoldo da Monte di Croce*, yay. A. Mucci, Siena 1864.

Schechter, Solomon, "An Unknown Khazar Document", *Jewish Quarterly Review*, New Series, 3:2 (1912/1913), s.182-219.

Schmidt, Rüdiger, "Considerations on the Name of the Black Sea", *Hellas und der griechische Osten*, Saarbrücken, 1996, s.219-224.

Simon Kézai, *The Deeds of the Hungarians*, yay. László Veszprémy, Frank Schaer, Jenő Szűcs, Budapest, 1999.

Snorri Sturluson, *Heimskringla: Sagas of the Norse Kings*, çev. Samuel Laing, London, 1961.

Supplement au Dictionnaire militaire, III, Paris, 1746.

Türkmen, Fikret, "Türk Kültüründe ve Azerbaycan Mezar Taşlarında Su Kültü", *Türk Kültüründe Deniz ve Deniz Edebiyatı*, yay. M Turan - M. Oral, Ankara, 2008, s.108-115.

Váczy, Péter, "Kunok és vlachok Anonymusnál", *A magyar történelem korai századaiból*, Budapest, 1994, s.71-76.

Vallemont, Pierre le Lorrain de, *Les éléments de l'histoire*, I, Paris, 1758.

Wilhelm von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. E. Ayan, İstanbul 2001.

Yule, Henry - Cordier, Henri, *Cathay and the Way Thither, Being a Collection of Medieval Notices of China*, London, 1915.